

tarnih znanosti kao što su filozofija i teologija, već da u znanosti općenito prevladava razbor između *vjerovanja* i *razumijevanja*. Vjera i razum dva su pola sretne kovanice potrebne svakom čovjeku, pa tako i čovjeku znanstveniku. Odvajanjem jednog pola od drugoga dovodi do sljepoće svjetonazora i odvodi u nesreću nerazumijevanja. Nužan je dijalog znanstvenika bez obzira na znanstveno područje u kojemu djeluju. Međutim, put je do istinskog znanstvenog zajedništva (saborovanja) trnovit i zahtijeva izlazak iz scijentističke mitologije te inzistiranja na uporabi metoda i principa koji uzrokuju razdiranje »znanstvena općenja«. Kao reakciju na ono što se može nazvati *scijentizmom*, Kutleša vidi u onim prirodnoznanstvenicima koji su kao prirodnjaci postali teolozi/filozofi i onim teolozima/filozofima koji su postali prirodnoznanstvenici. Uz navedeno, postoje brojni povijesni odličnici koji su svojim marljivim i znanstvenim radom primjerom vrsna razmišljanja i istraživanja u kojima vjera i razum nisu u sukobu, nego u međudjelovanju, što njihova istraživanja čini još bogatijima i temeljitijima.

Zbornik u čast Nikole Stankovića SJ i autori koji u njemu pišu, otkrivaju koliko je potrebno filozofirati o Bogu i koliko je važno tragati za Prvim počelom mišljenja i postojanja. Profesor, autor i filozof Nikola Stanković, i njegov dugogodišnji rad, inspiracijom je za mnoge teme i naslove koje su u ovom zborniku prikupljene i njegova će se ostavština u nadolazećim vremenima filozofski produbljivati i dobivati na značaju. Uz teme koje autori donose u okviru zbornika, Stankovićevo djelo nije sagledano iz njemu možda najbližije perspektive – one ruske. Horizont Lava Šestova, ruske filozofije i slavenske/ortodoksne tradicije na njega kao doktoranda i autora utisnuo je dubok traga, zbog čega se ovaj dobri profesor i isusovac u konačnici zanimao za pitanje o zlu, Bogu, prvom uzroku. Stankovićev unutarnji svijet, njegovu motivaciju i, u konačnici, njegov duh – ne može se upoznati i osjetiti analizirajući njegovu misao tako što se sagledavaju posljedice/plodovi njegova vlastita proučavanja i uvida u rusko filozofsko-religijsku misao s početka 20. stoljeća. Stanković je kao profesor predavao kolegij ruske filozofije, a njegov pristup temama i problemima koje je tijekom života razradio nosio je karakter Lava Šestova i onih rusko-slavenskih velikana filozofije koji su u filozofsko-religijsko-teološkom smislu obilježili i zadužili mislioece 21. stoljeća. Teme koje Stanković produbljuje i problemi na koje ukazuje povezani su s problemima koje su popularizirali i otkrivali upravo ti mislioci: *problem zla, stvaralaštva, bogočovještva, sabornosti, religije, kršćanstva, osobe, slobode, Kraljevstva Božjega, smisla življenja* – tj.

traganja za Prvim uzrokom. Izuzev toga, ideja Stankovićeve rada dobro je predstavljena od njegovih dugogodišnjih suradnika i kolega, svatko od njih je na svoj način i prema svojem znanstvenom području proučavanja predstavio jedan aspekt potrage za Prvim, »onime koji uzrokuje, a nije sâm uzrokovan«. Konačno, prikazani će zbornik radova u vremenima koja dolaze imati dvojaku ulogu: (1) upoznavanje budućega čitatelja, a možda i studenta, sa životom i radom Nikole Stankovića SJ i (2) svraćanje pažnje na to da su teme filozofije, a pogotovo filozofije o Bogu i antičke filozofije – traganja za Prvim uzrokom filozofski aktualne i pažnje vrijedne teme.

Filip Martin Svibovec

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Fenomenologija duha

Jesenski i Turk, Zagreb 2022.,
prev. Viktor D. Sonnenfeld

Po mnogima *najteže* Hegelovo djelo, vrijednosnim sudom govoreći i parafrazirajući pritom autora jednog od već kanonski prihvaćenih prijevoda Hegelove *Fenomenologije duha* na hrvatski jezik, Viktora D. Sonnenfelda (Viktor D. Sonnenfeld, »Prevodiočeva napomena«, u: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, prev. V. D. Sonnenfeld, pogovor G. Sunajko, Jesenski i Turk, Zagreb 2022., str. 413), i to ako ne zbog pojmovne kompleksnosti i strukturalne zahtjevnosti te detaljnog predstavljanja sustava, koji će doći tek u kasnijim godinama Hegelova stvaralaštva, onda zasigurno zbog sadržajnog obuhvaćanja istog, i još mladenačkim karakterom uvjetovanim izričajem, kao i naracijom i samom strukturom djela, *Fenomenologija duha* već bi svojim statusom nezaobilaznog klasika zapadne filozofijske misli modernog, ali i zasigurno šireg, sveobuhvatnog i univerzalnog predznaka, uvijek i opetovano mogla opravdati svoje ponovno predstavljanje publici.

No, značaj je nedavna izdanja Sonnenfeldova prijevoda te kritičkog pogovora usmjerenog prema kontekstualizaciji naslova u okvirima suvremenosti naslovne teme, s potpisom Gorana Sunajka, time veći što se ponovni interes za ovim djelom ukazao i relativno nedavnom (2014. god.) konsolidacijom akademski re-

levantnih stajališta po pitanju karakteristika i obilježja mladog Hegela predjenskog razdoblja, te obuhvaćajući ono stuttgartsko, tübingensko, berno i frankfurtsko, u objavljenom drugom svesku *Hegels Gesammelte Werke* (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, »Frühe Schriften II«, u: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Gesammelte Werke*, sv. 2, Walter Jaeschke et al. (ur.), Felix Meiner Verlag, Hamburg 2014.), a koji rezultiraju nadležnim i za kasniju *Fenomenologiju duha*. Povijesno-kritički stav na temu mladog Hegela takav je da se, po interpretativnoj liniji njemačko-talijanskog predznaka, Nicolin – Schüller – Mirri, može ustanoviti sazrijevanje ideje sustava u posljednjoj godini frankfurtskog razdoblja, no da je prva formulacija istog uslijedila tek kasnije. To uvelike otvara prostora istraživanju neposrednih godina nakon Hegelova odlaska u Jenu, što implicira potom i povećani interes za povijesno-filozofjskim, kao i ontološko-spekulativnim razjašnjavanjem premisa nastanka ovog djela.

Fenomenologija duha uvelike reflektira mladenački i romantičarski Hegelov duh, iako to djelo već donekle znakovito, s obzirom na to da se radi o sedmogodišnjem vremenskom odmaku (1800. – 1807.), transcendirajući granice kanonski prihvaćene međe mladenačkog i kasnijeg jenskog razdoblja. Sustav je već prisutan i detaljno nesumnjivo već razrađen, no u obliku jednog više pripovjednog zanosa naracije, duhovno i umski iskustvenog, životnog tipa, doli u obliku jednog jasno i strukturalno razrađenog i nesumnjivo dijalektički argumentiranijeg kasnijeg filozofjskog sustava. *Fenomenologija* je zbog toga *najteža*, jer sadrži sve i toga je svega romantičarski *previše* i to *sve* izbija na površinu, bez da se ta površina logički i enciklopedijski još iskristalizirala. Osnovna premissa klasičnog njemačkog idealizma, jedinstvo subjekta i objekta, nadilaženje aristotelovski definirane kontradikcije pozitivnog i negativnog, postaje tako sadržajnim motorom Hegelova *duha* koji romantičarski prolazi kroz nedaće iskustvenog svijeta iz kojeg se uzdiže prema većem – te na kraju apsolutnom – seberazumijevanju, bivajući time obogaćen i svijetom, s jedne strane, i iskustvom, s druge, kao fenomenološki polaznim točkama kasnije svijesti o Apsolutu.

Nastanak *Fenomenologije* kao uvelike posljedica utjecajima mladog Hegela, no izvan mnogo užih okvira definicije njegova mladenačkog perioda, pravo je izveden i u pogovoru ovom izdanju, uz isticanje Nohlova doprinosa, koji je ipak bio Diltheyev učenik, s godinom izdanja *Hegels theologische Jugendschriften* 1907. godine (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Hegels theologische Jugendschriften*, Herman Nohl (ur.), J. C. B. Mohr, Tübingen 1907.; usp. G. W. F. Hegel, *Fenomenologija*

duha, str. 420–421), a što je potom značilo gotovo stoljetnu raspravu na temu nastanka sustava i prijelaza Hegelove spekulacije s frankfurtskog na jensko razdoblje.

Očuvanje spekulativne relevantnosti brojnosti, raznolikosti i heterogenosti svijeta, njegovih egzistencijalnih fragmenata u vidu njihovih poistinjenja unutar i prema samom Apsolutu, dodatno osnažuje *Fenomenologiju* u njezinoj spekulativnoj vitalnosti i svevremenitosti. Apsolut ovdje nije pretpostavljen, niti je unitarnost dogmatski prihvaćena, čime bi ista bila i ugrožena s obzirom na upitni spekulativni identitet svakog od fragmenata postojanja, ako je njihovu postojanju *apriori* uvjet jedan oblik njihova supstancijalnog nepostojanja u poništenju svih oprečnosti, pa time i dijalektike i identiteta svake od etapa uzdizanja duha. Hegel je utoliko suvremen što *Fenomenologiju* započinje od konkretne i iskustveno te intuitivno utvrđive i dokazive danosti svijeta i njegovih konkretnih manifestacija bivanja, da bi tek potom došao do neuklonjive prisutnosti duha u svakoj od tih pojedinačnih etapa i ukaza.

Tako postavljen hod samorazvoja duha ovdje je bitan, ne samo zato što predstavlja povijesno-filozofjsku činjenicu Hegelove kritike Schellingu, koji Apsolut pretpostavlja upravo brojnosti mnogih mislećih i postojećih jedinki, dok je kod Hegela on na kraju puta spoznaje, da bi se potom ukazao kao prisutan i na samom početku dijalektičkog procesa samokretanja duha, nego je bitan prvenstveno zbog svoje spekulativno-kritičke komponente suvremenosti i današnjice. Aktualnost se ovoga Hegelova djela očituje, dakle, upravo u filozofjskom protivljenju kasnije nietzscheanski definiranom nihilizmu koji obilježava i naše vrijeme. Štoviše, upravo je našem vremenu isti od Nietzschea i bio predviđen kao pripadan, jer Hegel tvrdi da se i u najnižem stupnju postajanja duha samim sobom, već u obliku svijesti nalazi potencijalna mogućnost spoznaje Apsoluta i njegov je neodvojivi dio kao i polazna točka dijalektičkog procesa. To bi, drugim riječima i sintetizirajući smisao izrečenog, značilo da i u najdubljim sferama zaborava bitka postoji mogućnost njegove spoznaje te da je Apsolut *aprioran* svakom konkretnom postojanju, samo od njega odvojen stupnjem samosvijesti.

Suvremeni filozofjski svjetonazor sa svojom neprikosnovenom i često isključivo u kategorije praktičnog i korisnog prevedenom vjerom u znanost, kao i u danas tako prisutnim subjektivističkim kritikama istog, metodologijom svojstvenom post-istina razdoblju koje nas karakterizira, pronalazi u Hegelovoj *Fenomenologiji duha*, u tom – kako s pravom navodi Sunajko u svom *Pogovoru*, citirajući Gadamera – »izokrenutom svijetu razumije-

vanja svijesti« (G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 420), svoju antitetičku premisu. A ta je da pozitivističkom mišlju negirani duh u svakom fragmentu postojanja apsoluta u svijetu svijesti i njezina kretanja sebi samoj prema ontološkoj ispunjenosti vlastita značenja i u okvirima konkretnom svijetu postojanja pretpostavljenog spekulativnog preduvjeta, ne samo biva ontološkim temeljem svega postojećeg, nego se on uz to i dokazuje, dijalektički shvaćenom filozofijom kao utemeljujućom znanosti o bitku.

Hvalevrijedna je, stoga, svaka izdavačka inicijativa koja, posljedično duhu vremena, adekvatno reagira na probleme i izazove istoga, a osobito onda kada to podrazumijeva repropoziciju klasika ovakvog predznaka, s korisno i uspješno izvedenom kontekstualizacijom djela, kao integralnog dijela također već kanonski definiranoga njegova prijevoda na hrvatskome jeziku.

Pavao Žitko

Samir Beglerović

Geneza i razvoj moderne evropske ezoterijske tradicije

El-Kalem – Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2022.

Knjiga pod naslovom *Geneza i razvoj moderne evropske ezoterijske tradicije* jedna je od četiriju postumno objavljene knjige profesora Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, Samira Beglerovića, koji nas je napustio krajem 2020. godine, preminuvši zbog posljedica bolesti COVID-19, u 47. godini života.

O tome da je (bilo) riječ o nesvakidašnjem teologu i intelektualcu kazuju i naslovi njegovih drugih objavljenih knjiga: *‘Abd al-Qādir al-Gaylānī i derviški red kaderija* (Sarajevo 2009.), *Tesavvuf Bosne u vidicima Fejzulah Hadžibajrića. Vjerski i kulturni razvoj bosanskih muslimana u prvoj polovini XX. stoljeća* (Sarajevo 2014.), *Akaidiska učenja Ebu Hanife. Hanefijska tradicija tumačenja osnova islamskog vjerovanja* (s Adnanom Silajdžićem, Sarajevo 2016.), *Akaidiska učenja imama Ibn Hanbela* (s Adnanom Silajdžićem,

Sarajevo 2021.), prijevod Ibn ‘Arebijeva djela *Tumač čežnji* s komentarom (s Kenanom Čemom, Sarajevo 2022.), *Božija lijepa imena* s komentarom i dovama (s Kenanom Čemom, Sarajevo 2022.), *Religija i teologija pred izazovima novog svjetskog poretka* (s Adnanom Silajdžićem, Rešidom Hafizovićem, Orhanom Jašićem i Bajramom Dizdarevićem, Tuzla 2023.), kao i oko 200 stručnih članaka i studija. Također, Beglerović je bio osnivač i urednik web-portala za islamski dijalog i razumijevanje *Znaci* (<https://znaci.ba>).

Knjiga koju ćemo prikazati sastoji se od dvaju poglavlja koja su, uz predgovor, uvod i pogovor, kao i listu korištene literature, zauzela 211 stranica. Kao što u samome »Uvodu« možemo pročitati, nakana je autora bila da svoju studiju ispiše u pet velikih knjiga. Nažalost, pred nama je samo prva knjiga prvobitno zamišljenoga projekta. Riječima autora, prva knjiga fokusirala bi se na društveno-historijski te kulturološki kontekst unutar kojega se javila i razvila europska ezoterija. Druga knjiga koncentrirala bi se na fenomen slobodnoga zidarstva, dok bi se u trećoj knjizi autor bavio idejom perenijalne tradicije, osobito u njenu praktičkom, religioznom aspektu. Četvrta bi se knjiga fokusirala na nastanak i djelovanja društva »Eranos«, na čijim su godišnjim skupovima, prema autoru, izražavani temelji suvremenoga razumijevanja prirode religije i fenomena religioznoga iskustva. Peta bi knjiga predstavljala pregled djelovanja duhovnih učitelja na prostoru Sjedinjenih Američkih Država te, dijelom, zemalja Zapadne Europe. U sljedećim redovima osvrnut ćemo se na knjigu koja nosi naslov *Geneza i razvoj moderne evropske ezoterijske tradicije*.

Na samome početku knjige, Beglerović se referira na poznati problem kada je riječ o izučavanju ezoterije – problem definicije. Kratak pregled literature koja se bavi fenomenom ezoterije ukazuje na mnoge poteškoće pri pokušaju teorijskog određenja samoga pojma: od autora do autora, *ezoterija* može značiti sve i svašta – od *mistike, okultnog, duhovnosti* uopće, sve do nekih tradicionalnih religijskih pojmova, kao što je *tesavvuf* (tj. *sufizam*). Zbog ovog, ali i drugih razloga, Beglerović navodi da je značenje ezoterijske tradicije toliko komplicirano da je moguće govoriti tek o značenju pojedinih segmenata te tradicije, čime će uvesti čitatelje u poglavlje pod naslovom »Historijski i kulturološki kontekst XVI. stoljeća«.

Vremenski period na koji se Beglerović koncentrirao jest vrijeme uspostave ranog modernog europskog identiteta, u kojemu je moguće pronaći početke svojevrnog transponiranja naravi religije – osobito u tradiciji renesanse, ali i u pokretu reformacije te fenomenu protureformacije. Prema autoru, moguće je govoriti